

K DESKRIPCII A INTERPRETÁCII NIEKTORÝCH POJMOV WITTGENSTEINOVEJ FILOZOFICKEJ GRAMATIKY

MARIANNA ORAVCOVÁ, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

V štúdií venovanej u nás menej známemu a vôbec menej spracovanému obdobiu Wittgensteinovej tvorby, sa chcem pokúsiť utriediť, a pokiaľ je to možné, sumarizovať Wittgensteinove názory na jeden z kľúčových problémov jeho filozofie — filozofickú gramatiku.

„Ako možno hovoriť o ‚porozumení‘ a ‚neporozumení‘ vety?“ „Čo je význam?“ — takýmito otázkami začínajú Wittgensteinove práce z obdobia po návrate do Cambridge, nazývanom tiež prechodné. V mnohom naznačujú prelom, ktorý nastal v jeho chápaní filozofie a ukazujú smer nachádzania odpovedí. Ak sledujeme tento smer, musíme hodnotenie tohto obdobia ako „prechodné“ zrelativizovať. Ale jednoznačnú odpoveď v pravom slova zmysle ani *Filozofické poznámky* ani *Filozofická gramatika* či *Modrá a Hnedá kniha* z tohto obdobia na tieto a ďalšie kľúčové otázky nedávajú. Zato otvárajú vo filozofii dovtedy neprepracované problémové oblasti a metódy ich spracovania. Ich spoločným menovateľom je kritický vzťah k dovtedajšej filozofii a rozvíjanie vlastných „kategórií a metód“ v konkrétnej konfrontácii s určitými filozofickými princípmi a postupmi — substancionalizmom, monizmom, solipsizmom, princípom kauzality, realizmom. Wittgenstein formuluje vlastné stanovisko väčšinou negatívne, zriedkavejšie pomocou dekripcie, uvádzaním príkladov, otázok, paralel, obrazov, zásadne nie definitoricky, bez nárokov na všeobecnú platnosť, čím sa programovo dištancuje — i keď nie vždy a celkom sa mu to darí — od tradičného filozofického myslenia.

Paradoxy týchto postupov, formálne vyjadrených v tomto období v torzovitej, fragmentárnej podobe {1; 2; 4} a v málo tematicky diferencovanom texte {3} sú hneď dva:

— výsledkom je predsa len dielo, ktoré sa radí medzi filozofické práce, a nie diela z niektorej inej vednej či kultúrnej oblasti;

— pri absencii väčšiny tradičných filozofických problémov a príslušného kategoriálneho aparátu, interpretácia ktorých vlastne robí text filozofickým a „fašickým“, ide o texty akoby odľahčené, ľahko čitateľné; žiaľ, len zdanlivo. Pri prvom čítaní text čitateľa lákavo vŕhne, ponúka mu pestrú mozaiku príkladov, nápadov, metafor, prekvapuje nápadmi, asociáciami, nezatažuje špekuláciami, dedukciami, aby ho napokon nechal na pochybách ako cudzinca na celom neznámom mieste. Poučený zradnosťou a nástrahami prvého putovania, podnikne cestu ešte neraz, a zakaždým sa pokúša fixovať vágne, načrtnúť kontúry nejasnému, ohraničiť splývajúce, vyhľadať v mozaike časti patriace k sebe, vyhľadať cesty labyrintom, a tak zrekonštruovať myšlienkovú cestu autora. Filozofovi vyškolenému systematickou, no nie analytickou filozofiou, chýba na túto rekonštrukciu to najdôležitejšie — jazyk. V prípade, že si svoju úlohu zjednoduší na kritiku z pozície outsidera, vystaví sa riziku, že sa so svojím predmetom vôbec nestretne, a teda sa minie svojho cieľa.

S vedomím týchto úskalí by som sa v tejto štúdií chcela pokúsiť o rekonštrukciu aspoň časti Wittgensteinom podniknutej cesty za alternatívou metafyziky, a to pomocou rekonštrukcie jeho chápania filozofickej gramatiky, jed-

ného z fundamentálnych konceptuálnych nástrojov, uplatňovaných v lingvistickej analýze tohto obdobia.

Keď si ho ako problém vyberám, tak nie z dôvodov, ktoré obvykle vedú autora k tematizácii — ako sú centrálna problematika v určitom systéme, špecifikum, nóvum, opodstatnenosť vzhľadom na hierarchiu ostatných problémov. Vo Wittgensteinovej nehierarchicky vybudovanej filozofii — v sieti navzájom previazaných problémov — sotva, ak vôbec, možno niektorý pojem takto vybrať a označiť. Zainteresovanou projekciou si ho však možno zvoliť.

Charakteristika gramatiky

Wittgensteinovo chápanie filozofickej gramatiky možno napriek absencií jej sústavného výkladu zrekonštruovať z roztrúsených pozitívnych, negatívnych i parciálnych komplementárnych určení bez nároku na vyčerpávajúce vymedzenie definičného charakteru. Vopred možno povedať, že Wittgenstein jej rozpracúvaním pripravuje stratégiu komunikácie v jej gnozeologickom rozmere. Obrazne je tento zámer vyjadrený porovnaním gramatiky s klávesnicou, pomocou ktorej možno dosiahnuť želané konanie [2, s. 188]. I keď v prácach tohto obdobia [1; 2; 3; 4] rozpracovanie gramatiky prevažuje nad rozpracúvaním komunikácie, v podstate k nej smeruje. To dokladá aj štruktúra *Filozofickej gramatiky*, v ktorej je najväčšia časť venovaná problematike vety a jej zmyslu, jej chápaniu sprostredkovanému vysvetľovaním, problémom objasnenia, výkladu, mienenia, porozumenia, používania, interpretácie, intencie, a to v polemike a odmietnutí privátneho jazyka. Jazyk chápe ako fundamentálny nezávislý kalkul,¹ ktorý netreba ničím zdôvodňovať.

Podľa Wittgensteina „gramatika popisuje jazyk“ [2, s. 187], „použitie slov v jazyku. Má teda k jazyku vzťah podobný ako opis hry, ako pravidlá hry ku hre“ [2, s. 60]. „Gramatika, to sú účtovné knihy jazyka, z ktorých musí byť jasné všetko to, čo sa netýka sprievodných pocitov, ale skutočných transakcií jazyka“ [2, s. 84].

Preskúmame teda jednotlivé položky v týchto účtovných knihách, v ktorých je spôsob účtovania rovnako neobvyklý ako výsledné sumy.

„Naše uvažovanie má gramatický charakter“ [5, § 90], charakterizuje Wittgenstein vlastnú filozofiu. Preto neposkytuje vysvetlenia, ani odpovede na otázku „prečo?“, môže však poskytnúť opis fungovania jazyka, ktorým filozofia za tisícročia svojej existencie stihla sformulovať toľko protichodných, rozporných, absolútnych i parciálnych tvrdení. Keď ich analyzujeme, hľadáme ich význam v jednotlivých systémoch, hľadáme vlastne ich miesto, spôsob začlenenia, napr. pomocou definície, inferencie, alebo tak, že ich vysvetľujeme, interpretujeme. Tieto postupy, a mnohé ďalšie, zaviedol Wittgenstein do vlastného predmetu svojej filozofie a rozvinul vo svojej filozofickej gramatike.

Vo Wittgensteinovom chápaní sa filozofická gramatika líši od bežnej gramatiky jazyka, ktorá člení jazykové výrazy na známe slovné druhy, o ktoré sa zasa opieralo budovanie filozofických kategórií. Spolu s ďalšími pojmi

¹ Chápe ho však voľnejšie, než sa chápe kalkul v logike, charakterizuje ho ako jazykovú činnosť. Z príslušnosti výrazu, vety ku kalkulu určuje aj ich obsah, zmysel a význam.

{skutočnosť, možnosť, nevyhnutnosť, náhoda} sa akceptovali ako formy myslenia. Samy však zostávali najmenej jasnými, hoci ich samozrejmosť nik nespochybňoval. Takéto nejasné, neadekvátne členenie však podľa Wittgensteina tvorí štruktúru, ktorá je hrubá. Bežná jazyková gramatika nediferencuje napr. medzi adjektívami červený a pravdivý a pod., pritom tieto sa v prirodzenom jazyku používajú rozlične, a vo Wittgensteinovom chápaní majú preto rozličnú gramatiku. „Presné preskúmanie gramatiky slova oslabuje pozíciu určitých presne stanovených noriem nášho vyjadrovania, ktoré nám bránili vidieť fakty bez predsudkov“ (3, s. 73). Filozofická gramatika sa líši aj od logiky jazyka, v ktorej sú jednotlivé kategórie výrazov (napr. vety, mená, čísla, dôkazy) charakterizované nejakou vlastnosťou, kým v gramatike rozličné druhy výrazov tvoria štruktúry na základe inej abstrakcie. Wittgenstein ju metaforicky vysvetľuje ako rodinnú príbuznosť.² Ide o „viac alebo menej navzájom spriíbuznené procesy na jednom pozadí, v prostredí faktov určitého druhu — totiž: skutočného použitia osvojeného jazyka alebo jazykov“ (2, s. 74). Dôležité teda je neasociovať určitý jazykový výraz s jedným alebo dokonca jediným procesom, pretože to, čo by sa azda aj dalo vyčleniť ako znak, neplatí pre všetky, ba ani pre väčšinu prípadov. A rovnako dôležité je zbaviť sa „v istom zmysle primitívneho chápania“, že spoločný jazykový výraz musí zdôvodňovať jeden spoločný znak, jedna charakteristika. Wittgenstein ho nahrádza predstavou reťazovitého spojenia jednotlivých členov a medzičlenov, v ktorých sa líši miera, stupeň podobnosti. Ako ani jediná, definitívna charakteristika, tak ani stupeň všeobecnosti sa teda nepokladá za prvoradé kritérium úplnosti, dokonalosti určenia. Napokon tieto hrajú úlohu len pri popisovaní gramatiky niektorých výrazov a ich absencia pri iných nie je znakom neúplnosti popisu. „Neurčitosť všeobecnosti nie je logickou neurčitosťou“ ... „Ak určím gramatiku svojej všeobecnosti, tak niet logických prekvapení. Ak ju neurčím, nie som viac v oblasti ekaktnej gramatiky.“ To však ani nie je Wittgensteinov cieľ — pre neho je „všeobecnosť slobodou pohybu“ (2, s. 115), ale bez prekvapení. Na rozdiel od logiky, ktorá je statická a fixná, gramatika je flexibilná v tom, že pripúšťa nové zavedenia nových výrazov na základe nových pravidiel, ak sú zdôvodnené. Dopredu ich nevylučuje; ale konkrétne ukazuje, že napr. výroky solipsizmu — jeho voľba jazyka systému sa nedá zdôvodniť. V gramatike je totiž zahrnuté množstvo dohovorov, okolností, zamlčaných predpokladov, úzov, expressis verbis spravidla nevyjadrených, hoci ich rešpektovanie je nevyhnutnou podmienkou porozumenia jazyka. Úlohou gramatiky je „odlíšiť v jazyku slová, ktoré sa používajú ako dôležité príležitostné pracovné sily od slov s pravidelnou funkciou, ktorú možno popísať pomocou štatútov inštitúcií“ (3, s. 74). Z poznávacieho hľadiska by sa tu dalo vytušiť „ohrozenie“ z dvoch strán: nekonečný regres poznania alebo stála otvorenosť neprehľadných možností. Tieto možné extrémne dôsledky Wittgenstein uzemňuje chápaním vzťahu jazyka a gramatiky: jazyk sa, prirodzene, môže ďalej rozširovať, ale na základe vlastných potencií. Preto možno konštruovať nové slová, vytvárať nové ďalšie slovné spojenia, vysvetľovať ich význam — toto všetko patrí k jazyku. A pritom „za každým je zmysel môjho „atď“ gramaticky obmedzený“ ... „a keď slovo „roz-

² Prvý raz sa pojem rodinná príbuznosť objavuje vo Wittgensteinovom diele *Filozofická gramatika* (2, s. 75), pomocou toho pojmu explikuje „rozumenie“; potom v *Modrej knihe* (3, s. 17, 41, 59, 70, 87).

širovať tu má zmysel, tak musím už *teraz* vedieť, čo ním myslím, musím vedieť uviesť, ako si také rozšírenie predstavujem. A čo si teraz nemôžem myslieť, to teraz nemôžem ani vyjadriť ani naznačiť. A slovo *teraz* znamená tu: „v tomto kalkule“, alebo „keď sa slová budú používať podľa týchto gramatických pravidiel“ (2, s. 114). Rozširovanie jazyka znamená zavádzanie nových pravidiel, čím sa pôvodný kalkul mení na nový, iný. Pritom nemusí ísť a u Wittgensteina ani nejde, o vytváranie dokonalejšieho, komplexnejšieho a jednoduchšieho jazyka; ich vzťahy ako aj vzťahy k ďalším jazykom by autor iste skôr charakterizoval rodinnou príbuznosťou. „Jazyk, to sú predsa jazyky. Aj také, ktoré vytvorím analogicky k jestvujúcim. Jazyky sú systémy“ (2, s. 170; porovnaj aj s. 143).

Gramatikou teda rozumie všetko, čo netreba zdôvodňovať, čo o jazyku možno povedať a priori. A toho nie je málo, ako ďalej ukážeme. I keď jazyk a jeho gramatika zostali Wittgensteinovi ako posledné z možných východísk filozofie, za to sú preňho legitímne a v mnohých smeroch perspektívne ako nezatažené predpoklady, nezávislé, nevyžadujúce žiadne zdôvodnenie. „Gramatika sa nemusí zodpovedať žiadnej skutočnosti. Gramatické pravidlá určujú význam (konštitujú ho), a preto sa nemusia zodpovedať žiadnemu významu, a potiaľ sú ľubovoľné“ (2, s. 184). „V gramatike akoby sa dali nájsť (vyhľadať) všetky súvislosti. Možno v nej vidieť celú sieť, do ktorej veta patrí“ (2, s. 149). „Ako všetko metafyzické možno aj harmóniu medzi myšlienkami a skutočnosťou nájsť v gramatike jazyka“ (2, s. 162). Wittgenstein sa zrieka však myšlienky z *Traktátu*, že harmónia je zakotvená v spoločnej logickej forme jazyka a skutočnosti.³ Teraz zisťuje, že nič si nie je tak nepodobné ako jazykové znaky, a to, o čom vypovedajú. Toto zistenie si však vyžaduje práve veľmi široké vymedzenie gramatiky (ktorá operuje v pozadí tohto spojenia) bez ostrých kontúr a definitívneho zavŕšenia. Preto ju Wittgenstein ani nepodmieňuje ukončením vlastného skúmania. Výsledná prípadná, či vlastne zákonitá, neúplnosť nijako neznehodnocuje dosiahnutý stav opisu gramatiky. Rovnako ako má autonómny a nezávislý status gramatika, majú ho aj jednotlivé oblasti a ich inštrumentárium. Dosiahnuté poznatky v nej zostávajú ako v pokladnici, možno ich ďalej rozširovať, zväčšovať. Takto určený status gramatiky je výsledkom zistenia jej nezávislosti rovnako od podstaty nejazykovej skutočnosti ako aj od zákonov myslenia.

K negatívnym určeniam gramatiky patrí Wittgensteinovo zistenie, že gramatika slova, výrazu, vety nie je jednorázovým, nediskurzívnym uchopením, „akoby sa dala prehltnúť na jeden raz“ (2, s. 49). Ani celá gramatika nie je obsiahnutá v znaku ako šnúra perál v škatuli, ktorú stačí len vytiahnuť, gramatika nič neodhaľuje, nič netvrdí, nekonštatuje, či je veta pravdivá alebo nepravdivá, ale zato k nej patria všetky podmienky porovnania vety so skutočnosťou, pokiaľ ide o jej porozumenie a zmysel (porovnaj 2, s. 88, 155).

Kategórie gramatiky

Aká je konkrétna podoba Wittgensteinovej gramatiky v porovnaní s jazy-

³ Napriek úzkemu prepojeniu jazyka a gramatiky vo Wittgensteinovej filozofii, rozsah štúdie neumožňuje analyzovať jeho chápanie jazyka.

kovednou? Na aké kategórie (slovné druhy) člení jazykové výrazy? Aké druhy pravidiel formuluje a uplatňuje pri analýze jazyka?

V jeho gramatike nachádzame istú syntax a sémantiku („Skúmanie či význam slova je jeho pôsobenie, jeho účel, je gramatické skúmanie“ [2, s. 71]), v ktorej sa nápadne uplatňujú modálne pojmy logickej možnosti, nevyhnutnosti, nemožnosti atď. odlišné od gramatickej modálnosti [porovnaj 2, s. 44, 45, 127, 190 a pod.; 3, s. 26, 36, 56, 60, 83–88]. Patria do nej aj isté metodologické kategórie a princípy, späť so zdôvodňovaním, skúmaním pôsobenia motívov, účelu, použitím a množstvom originálnych pojmov. Všimnime si aspoň tie z nich, ktoré sa najčastejšie uplatňujú:

— *Gramatickú evidenciu* vytvára skutočnosť, že určité vety môžu niektorú vetu zdôvodňovať, potvrdzovať [porovnaj 3, s. 85].

— *Gramatická oblasť* označuje celé spektrum spôsobov použitia jazykového výrazu. Napr. „vedomie“ možno opísať fyzikálne, fyziologicky, používa ho i psychológia, a to v opozícii vedomý — podvedomý stav, napr., tým však už prechádza z jednej gramatickej oblasti — vedomých stavov do inej — do oblasti podvedomých stavov.

— *Gramatická štruktúra* naznačuje iné členenie nejazykovej skutočnosti ako je členenie z hľadiska logiky, jazykovednej gramatiky. Rozličné druhy čísel, viet, ovocia sú inak rozličnými gramatickými štruktúrami v jazyku, ako sú nimi druhy v logike. Nenárokujú si napríklad vždy absolútnu všeobecnosť [3, s. 39].

— *Gramatické vysvetlenie* považuje Wittgenstein popri ostenzii, lingvistickým vysvetlení výrazu za ďalšiu z mnohých podôb vysvetlenia (Erklärung; niekedy synonymicky používa aj deuten, Deutung). Interpretuje ho ako súčasť kalkulu, nepatrí teda k aktuálnemu používaniu, ale k všeobecnej rovine jazykovej teórie. Tak ako ku gramatike slov patrí vysvetlenie jednotlivých použití, tak vysvetlenie významu patrí ku gramatike slova „význam“ [2, s. 70, 80, 88, 136–136; 3, s. 47].

— *Gramatické nedorozumenie* je často dôsledkom nesprávneho gramatického postoja, keď použijeme také spojenie slov, napr. na udanie miesta, ktorému nemožno udeliť zmysel, alebo nelegitímne prenesieme použitie slova z jednej oblasti do inej, napr. slovo „predmet“ do aritmetiky a spájame s ním rovnaké očakávania [2, s. 85; 3, s. 25–26].

— *Gramatická ťažkosť* vzniká v prípadoch, keď nepreskúmame dostatočne kritériá a zamieňame metafyzickú vetu so skúsenosťou, nevšímame si alebo neprehliadneme neodôvodnené analogizovanie napr. v použití viet: „Celok pozostáva z častí.“ a „Červený kruh pozostáva z červenosti a kruhovosti“ [2, s. 200]. Alebo naopak, zanedbáme jeho pomocnú funkciu [3, s. 81].

— *Gramatický rozdiel* je vzťah medzi výrazmi, ktoré sa používajú zhodne alebo medzi rozdielnym použitím tých istých slov, napr. prechodných a neprechodných slovies [3, s. 44, 45, 87, 98]. Treba ho rešpektovať, inak zavádzame neodôvodnené používanie výrazov „zvláštnym spôsobom“.

— *Gramatická situácia* nastáva vtedy, keď výraz alebo veta evokujú mystickú atmosféru nejakých špecifických procesov — myslenia, mienenia, priania, očakávania, paralelných s jazykovým vyjadrením. K vyjasneniu tejto nejasnosti v jazykovom vyjadrení prispeje nahradenie očakávania výrazom očakávania, nahradenie myšlienky výrazom myšlienky a pod. [2, s. 140].

— *Gramatické prostredie* tvoria vopred sformované, v gramatike zakotve-

né možnosti, transformácie. Pohybom v gramatickom prostredí výrazu, vety je napr. určovanie zmyslu (2, s. 153).

— *Gramatické miesto* je „miestom slova v gramatike, ktoré je jeho významom“ (2, s. 59). V komprimovanej podobe tým Wittgenstein vyjadruje vzťah, ktorý treba rozložiť na niekoľko krokov, aby sme ho osvetlili. Ide mu o to, že umiestnenie jazykových výrazov je voči ich používaniu primárne, jednotlivé použitia s ním narábajú; ďalej o to, že význam výrazov určuje to, ktoré použitie sa aktualizuje. Ku gramatickému miestu preto bude patriť všetko, čo odlišuje jeden význam od iného. Ku gramatike výrazov označujúcich farby bude patriť aj ostenzívna definícia, ku gramatike iných slov patriť nebude.

— *Gramatická možnosť*, resp. možnosti predstavujú hypotetickú zásobáreň možných použití výrazu. Jednotlivé možnosti sa pritom odhaľujú len postupne až v jednotlivých konkrétnych použitíach, aj keď nejaký výraz myslím naraz (2, s. 49, 55).

— *Gramatický vzťah*. Je ním napr. vzťah medzi výrokom a jeho negáciou. K porušeniu tohto vzťahu dochádza, keď zavedieme také používanie výrazov, ku ktorému nemožno vytvoriť negáciu (2, s. 48–49).

— *Gramatické tvrdenie* je to, čo filozofi mýlne pokladali za tvrdenie a realite, pričom v skutočnosti išlo o analytické výroky. Preto najmä vo filozofii treba odlišovať analytické výroky od skúsenostných či prírodovedných výrokov a ukázať, že ich pravdivosť či nepravdivosť možno určiť pomocou gramatických pravidiel (sémantických pravidiel) (3, s. 35, 56, 89). To, čo sa v nich tvrdí, vyplýva z určenia významu slov. Takto je zavádzajúca výpoveď — „Niečie zmyslové dáta sú prívátne, t.j. prístupné iba jemu“, lebo vyzerá ako skúsenostná veta, hoci v skutočnosti je analytická, a filozof sa domnieva, že vyjadril empirickú pravdu.

— *Gramatickou poznámkou* označuje vetu, ktorá na prvý pohľad vyzerá ako skúsenostná, ale niektorý výraz je v nej logicky použitý (2, s. 45).

Do filozofickej gramatiky patrí ďalej celá rozsiahla oblasť *gramatických pravidiel*. Wittgenstein ich nepokladá za nejaký nový, konštrukt v jazyku, naopak, gramatické pravidlá vždy patrili a patria k jazyku, hoci „jazyk v zásade nepoužívame podľa prísnych pravidiel, ani sme sa ho podľa prísnych pravidiel neučili. Na druhej strane porovnávame v našich diskusiách neustále jazyk s kalkulom, ktorý sa chová podľa presných pravidiel. Ale to je veľmi jednostranný spôsob chápania. V praxi používame jazyk ako takýto kalkul veľmi zriedka“ (3, s. 48–49). Často ani nevieme uviesť pravidlá, ani jasne opísať pojmy, ktoré používame, a to nie preto, že by sme nepoznali ich skutočnú definíciu, ale že jej jednoducho niet. Zato môžeme niektoré pravidlá citovať, alebo ich vopred, pred použitím vyrátať. Odlišujeme pravidlá od výrazov, ktoré nimi nie sú, hovoríme o nich ako o skupine výrazov, ktoré sú pomocou daných pravidiel utvorené určitým spôsobom. K pravidlám nepatria skúsenostné vety a napr. vety histórie; to však neznamená, že tým Wittgenstein vytýčil pravidlám presné hranice pre všetky prípady a s definitívnou platnosťou (porovnaj 2, s. 116–117; 3, s. 48–49). Iné hranice zasa vytyčujú pravidlá, ktoré hovoria, že určité spojenie slov je nezmyselné, vypovedajú vlastne to, že pre určité použitie výrazu nejestvuje dohovor. Na dosiahnutie toto istého cieľa v komunikácii možno použiť rôzne pravidlá.

Vo svojom трактованí pravidiel sa Wittgenstein zreteľne vyhýba ich hypostazovaniu, kategorizovaniu, absolutizácii ich platnosti, rozsahu.

Keďže gramatické pravidlá sú súčasťou jazyka a jeho gramatiky, vzťahujú sa na ne všetky fundamentálne charakteristiky (nezávislosť—autonómnosť, apriórnosť—ľubovoľnosť—voliteľnosť—nezdôvodnenosť), ktoré platia aj preň. Preto nie je opodstatnené predpokladať:

1. že by gramatické pravidlá alebo aspoň niektoré z nich vytvárali spojenie medzi jazykom a nejazykovou skutočnosťou (napr. „Táto farba sa volá červená“ na rozdiel od „ $\sim p = p$ “). Odhliadnuc od toho, že spojiť „červená“ a niečo červené možno rozličnými spôsobmi (pomocou definície, ostenzie, opisu) zostávajú jazyk, gramatika a jej pravidlá autonómne. Nemajú takú štruktúru alebo prvky v nej, ktoré by korešpondovali so skutočnosťou, mali s ňou niečo spoločné. Gramatické pravidlá sú ľubovoľné v rovnakom zmysle ako je ľubovoľná, voliteľná jednotka merania, ktorá je od meraného objektu prirodzene nezávislá. „Nemožno diskutovať o tom, či pre slovo ‚nie‘ sú správne tieto alebo iné pravidlá (teda, či sú primerané jeho významu). Pretože slovo bez týchto pravidiel nemá ešte význam, a keď ich zmeníme, tak bude mať iný význam (alebo nijaký), a potom môžeme rovnako dobre zmeniť aj slovo“ (2, s. 184).

Gramatické pravidlá nemožno zdôvodniť ani tým, že „ich aplikácia vedie k súhlasu zobrazenia so skutočnosťou. Toto zdôvodnenie by muselo zobrazené samo popisovať“ (2, s. 186). „Jediný korelát v jazyku k prírodnej nevyhnutnosti je ľubovoľné pravidlo. Je tým jediným, čo z tejto vnútornej nevyhnutnosti možno do vety získať..., kto sa riadi inými gramatickými pravidlami ako sú bežné, nehovorí preto nepravdu, ale o niečom inom“ (2, s. 184—185).

2. Rovnako je neopodstatnené rozlišovať jazyk a metajazyk, pravidlá a metapravidlá. Aký význam by malo hovoriť v metajazyku inú vetu namiesto určitej vety v jazyku, zdôvodňovať v ňom to, čo gramatika i tak pripúšťa? Podobne sú zbytočné aj metapravidlá, keďže pravidlá v jazyku používame bez toho, že by sme mali zoznam metapravidiel, ktorými sa tieto pravidlá majú riadiť.

Do gramatiky taktiež patrí *výklad slov*, ktorý sa uskutočňuje pred používaním (2, s. 88), *ostenzívne definície*, ktoré hrajú úlohu pri učení sa a porozumení niektorých výrazov, „nie sú aplikáciou jazyka, ale sú časťou jazykovedy — učenia o jazyku. Výklad sa uskutočňuje v oblasti všeobecného ako príprava na každé použitie“ (2, s. 88). Wittgenstein argumentuje proti výlučnosti ostenzívnej definície, aj keď ju uznáva za významný, ale nedostačujúci krok k osvojeniu významu. Aj keď jej úlohou je udeliť slovu význam, nedomnieva sa, že by bolo možné osvojiť si jazyk na základe púhej ostenzie bez učenia sa používania slov. Dokonca chce definitívne odstrániť predstavu, že slová ostenzie vypovedajú niečo o definovanej veci (3, s. 15—16). A do gramatiky patria aj *jazykové hry*, popis gramatiky jednotlivých slov, výrazov a viet a ich používania, vysvetľovanie.

V ich výklade Wittgenstein voľne, miestami plynulo, miestami prerývane prechádza od jedných k druhým, naznačujúc ich špecifickú významnosť pre rozmanité oblasti jazykového teritória. Verný svojej nedôvere voči všetkým kategorickým istotám, jednak relativizuje svoje nároky na vyčerpávajúce popísanie gramatiky ako celku, a tiež odmieta stanovíť záväzné princípy pre všetky prípady ich použitia i pre gramatiku všeobecnosti. Ponecháva jej neurčitosť, ktorá ju nedevaluje, lebo je neurčitosťou iného druhu než logická neurčitosť (2, s. 115).

Wittgenstein rozvíja a uplatňuje gramatiku ako a) gramatiku jednotlivých výrazov, zvrátov a ako b) gramatiku viet.

a) Znova postupuje bez rozpracovania typológie alebo aspoň jej kritérií, takže gramatika má väčšmi podobu návodu, inšpirácie skúmania než explanačné. Netreba ani dodávať, že i to je výrazom autorovho programu.

Gramatiku slova môže niekedy osvetliť jeho spojenie s iným slovom (2, s. 195); inokedy definícia (3, s. 49) alebo zistenie kritérií toho, že nejaký výraz sa mení tak a tak. Potom odpoveď na otázku „ako sa mení to a to?“ stanovuje spojenie medzi dvoma jazykovými výrazmi (2, s. 45, 148). V niektorých prípadoch, najmä ak má výraz celú rodinu významov, osvetlí gramatiku podobná gramatika iného výrazu (2, s. 82), v iných zasa treba rozlišovať medzi rozličným používaním toho istého výrazu a nedomnievať sa, že zakaždým označuje to isté (2, s. 134). Analógiu využíva Wittgenstein v mnohých prípadoch na objasňovanie, nominalistické tendovanie mu však nedovoľuje, aby analogizovanie prekročilo svoje funkčné poslanie a prekrylo jestvujúce a fungujúce rozdiely. Ojedinele vysvetľuje Wittgenstein gramatiku jedného výrazu komplexne, z viacerých hľadísk. Takto sa venuje gramatike pre jeho filozofiu významných výrazov ako „mieniť, myslieť, priať si“ (3, s. 40, 56, 73), slova „očakávať“ (2, s. 22, 134—142; 3, s. 41—43).

Pri vysvetľovaní gramatiky výrazov sa podľa Wittgensteina pohybuje neustále v jazyku. Gramatiku jedného výrazu vysvetľujeme inými výrazmi. „Aby sme porozumeli gramatike slova „mieniť“, treba sa spýtať, čo je kritériom toho, že výraz sa takto mení. Čo treba považovať za kritérium mienenia? — Odpoveď na otázku „ako sa to mení“ predstavuje spojenie medzi dvoma jazykovými výrazmi. Teda aj otázka sa pýtuje na toto spojenie“ (2, s. 45). Ku gramatike slova „mieniť, rozumieť“ však nepatrí spájanie s časovým údajom napr. „Kedy rozumieme vetu? Keď ju vyslovíme celú? Alebo práve vtedy, keď ju vyslovujeme?“ (2, s. 50) — ako tieto otázky ukazujú. Preto spoznať a popísať gramatiku slova vlastne znamená zistiť, ako sa slovo skutočne používa. A to by malo každého používateľa jazyka, no najmä filozofa, zaväzovať k tomu, aby sa, rešpektujúc v jazyku zakotvenú diferencovanosť výrazov a ich použitie, t. j. gramatiku, vyhol „produkcii nezmyslov“.

b) Gramatika viet. Znova musíme vychádzať z Wittgensteinovho neostrého určenia. „Veta“ neoznačuje užho ostro vymedzený pojem, hoci nám nič nebráni používať vedľa neho a spolu s ním ďalší, presne definovaný pojem. Ak aj intuitívne tendujeme k určitému všeobecnému pojmu vety, exemplifikujeme ho len príkladmi, takže jeho hranice siahajú tam, kam siahajú príklady (porovnaj 2, s. 112—113). Pozitívne je veta určená svojím umiestnením v systéme jazyka, v jazykovom kalkule, je jedným spomedzi viacerých možných spojení znakov, kombináciou slov, ktorá nie je jedinou možnou. Najpodstatnejšie určenie gramatiky viet je jej systémový charakter. Niečo je vetou iba v jazyku, iba ako súčasť — člen kalkulu (2, s. 123—125, 131, 170—172; 3, s. 71). Veta nejestvuje jednotlivo, ani v zmysle nezávislej, ani v zmysle izolovanej jednotky. Bolo by to iba „mŕtve zoskupenie znakov“. Vetu zrovnáva s postavením, ťahom v hre, ktorou je jazyk. Preto možno od vonkajšej podoby odhliadať a koncentrovať sa na to, ako s vetou v jazyku narábame. Užšie, v určitom špecifickom jazykovom systéme polemizuje s určením vety ako argumentu pravdivostnej funkcie (2, s. 123). Relatívne všeobecnejším určením je kritérium

rozhodovania o tom, či a kedy je niečo vetou, založené na analógii s predchádzajúcim používaním slov [2, s. 113]. Voči logickej forme, pojmu používanému v *Traktáte*, mieri odmietanie vonkajšej podoby vety ako podstatnej pre jej porozumenie, či už pokiaľ ide o jej intonáciu, rytmus, dĺžku alebo vnútorné usporiadanie slov v nej alebo aj o porozumenie vety na základe jej korešpondencie s faktom. Tejto predzjednanej harmónii totiž odporuje napr. to, že aj fakt musím najprv jazykovo popísať, aby som ho ako fakt vyčlenil; rovnako ako predpokladu korešpondencie odporuje to, že nenájdeme fakt, ktorý by zodpovedal nepravdivej vete.

Veľmi obširne skúma možnosti psychologických kritérií určenia vety, polemizuje s názorom, že vetu určuje myšlienka, ktorú slová ako „vonkajšie“ paralelné prostriedky vyjadrujú. Proti tomuto paralelizmu (inak zdroju či predmetu viacerých filozofických koncepcií) argumentuje na veľmi mnohých miestach a jej odmietanie patrí k najprepracovanejším témam Wittgensteinovej tvorby v tridsiatych rokoch. V tejto štúdii ho uvádzame, len pokiaľ sa týka gramatiky viet.

Ciele gramatiky

Filozofická gramatika sa tak ukázala byť dôležitým nástrojom v terapeutickom programe traktovania filozofických problémov. Ich jazyková podoba poskytuje Wittgensteinovi skúšobné pole pre jeho gramatické skúmanie. Práve v jazyku filozofie, ako sme spomenuli, nachádza mnoho príkladov nerefektovaného používania výrazov, ktoré vo svojich dôsledkoch zavádza, je zdrojom zmätkov a neodôvodneného množenia a pretrvávania filozofických problémov. Skúmaním neadekvátneho používania výrazov v solipsistickej argumentácii ilustruje priestupky voči gramatike. Konkrétne dokazuje, že to, čo vyzerá ako skúsenostná veta („Niečie zmyslové dáta sú prívátne, t. j. prístupné iba jemu“) je vlastne analytická veta. A filozof, ktorý sa domnieval, že vyjadril skúsenostný poznatok (výrok o realite), vyjadril niečo, čo Wittgenstein označuje ako gramatické tvrdenie alebo jeho dôsledok.

Filozofi neuvádzajú, akým spôsobom používajú jazykové výrazy; tu sa otvára pole pôsobnosti filozofickej gramatiky. Svojimi analytickými metódami chce Wittgenstein poskytnúť filozofii prostriedok, ako sa vyhnúť problémom, ktoré „vo filozofii spočívajú v tom, nepovedať viac ako vieme“ [3, s. 75]. Vzhľadom na obťažnosť riešených problémov takýto výsledok, t. j. vnášanie určitého poriadku do niektorých oblastí jazyka nepovažuje za nedostatočný. Preto aj gramatika, ak by aj jestvovala v sústavnej, výkladovej podobe,⁴ by podľa Wittgensteina nemala formu súvislého textu, členeného do tematicky odlišených kapitol, ale bola by skôr deskripciou, ako sme už naznačili, jej jednotlivých rozmanitých oblastí — napr. pravidiel používania slov označujúcich farby, pravidiel používania logických konštánt operátorov a pod. A to

⁴ Práca *Filozofická gramatika* takýmto textom nie je. Jednak nebola ako kniha koncipovaná, tvoria ju poznámky k témam, ktoré Wittgenstein pomerne súvislejšie rozpracoval v *Modrej* a *Hnedej* knihe, a ani nebola za jeho života známa širšiemu okruhu. Vyšla až po jeho smrti v rámci spracúvania a vydávania Wittgensteinovej pozostalosti.

všetko znova bez nároku na definitívnosť, ukončenosť, či stanovenie stupňa dôležitosti skúmania. „Lebo cieľom gramatiky nie sú odpovede na otázky, ktoré gramatika skúma, ale zistenie ich obsahovej nezmyselnosti“ [6, s. 68].

Filozofické pozadie filozofickej gramatiky

Napriek extrémnej kritickosti voči filozofii, či už pokiaľ ide o jej predmet, metódy i perspektívy riešenia vytýčených problémov, Wittgenstein sa spätosti s filozofiou celkom nevzdal.

1. Filozofickej tradícii zostáva verný predovšetkým tým, že pre svoju filozofiu hľadá predpokladmi nezaťažené východisko. Nachádza ho však v oblasti pre filozofiu neobvykle zúženej, zato v jeho interpretácii dokonca na empirickej skúsenosti nezávislej — v jazyku.

Ak máme na pamäti Wittgensteinov cieľ, vyjadrený v jeho *Denníkoch* („Významný problém, okolo ktorého sa všetko, čo píšem, krúti, je: existuje vo svete poriadok a priori, a ak áno, z čoho pozostáva?“) a neskôr i vo *Filozofických skúmaníach* (5, s. 69), možno jeho filozofiu zaradiť do kantovskej línie. Tohto smeru interpretácie sa ujala a rozvíja ho nemecká analytická filozofia.

2. Iné spojivo jeho filozofie s filozofickou tradíciou tvorí traktovanie problému vzťahu jazyka a skutočnosti, jedného z tradičných filozofických problémov. Na mnohých miestach argumentuje Wittgenstein výrazne v prospech idey autonómnosti jazyka, chce zdôvodniť, že všetko, čo je pre nás faktom v nejazykovej skutočnosti, nemožno určiť nezávisle od jazyka (preto aj jeho kritika korešpondencie faktov a výrazov, logickej formy z *Traktátu*). „Jazyk je so skutočnosťou spojený cez vysvetlenia slov, ktoré sú časťou učenia o jazyku, takže jazyk zostáva v sebe uzavretý, autonómny“ (2, s. 97). Aby sa vyhol kategorizovaniu, relativizuje svoje stanovisko; keď hovorí, že na jeho vysvetlenie sa možno dívať nie ako na definíciu, ale asi tak ako na predpoklad stvoriteľa, ktorý vlastne problém počiatku sveta iba odsúva (2, s. 94). A ako sme už uviedli, v jeho chápaní ani skutočnosť (2, s. 136, 163 a i.), ani myslenie (2, s. 153, 161 a i.) nemôžu voči jazyku vystupovať ako primárne. Waismann, azda najsystematickejší znalec Wittgensteinovej filozofie tohto obdobia, charakterizuje toto jeho stanovisko miernejšie: „Je prirodzene pravda, že skutočnosť určitým spôsobom gramatiku sprevádza, ale nevynucuje si určitú gramatiku. Táto predsa len zostáva neukončeným kalkulom, ktorého zákony možno postulovať, ale nemožno ich zdôvodniť“ (6, s. 110; porovnaj 2, s. 185—186).

3. V pozadí Wittgensteinových analýz a niektorých konceptov sú určité všeobecné princípy, aj keď sa im Wittgenstein programovo vyhýba. Napriek tomu, že v gramatike postupuje od prípadu k prípadu, z analýzy gramatiky jednotlivého výrazu či skupiny výrazov alebo vety vyťaží informáciu len pre určitú oblasť, obvykle s nejasnými kontúrami, bez možnosti extrapolácie, zo-všeobecnenia. A predsa tento postup práve svojou výlučnosťou v aplikácii na každý prípad sa stáva všeobecným princípom. Podobne je tomu aj s metódou. Pre každý jednotlivý prípad, každú jazykovú oblasť požaduje samostatnú deskripciu ako jedinú legitímnu metódu filozofie (2, s. 66; 3, s. 31). Lenže takto formulovaná požiadavka nezovšeobecňovať sa stáva všeobecným princípom.

4. Rovnako v pozadí Wittgensteinových analýz možno nájsť výrazné ten-

dovanie k nominalizmu. V úvodných partiách *Modrej knihy* zdôrazňuje nevyhnutnosť skúmať jednotlivé oproti všeobecnému, považuje za potrebné uvedomovať si rozdiely medzi výrazmi, v ich použití a medzi ich významami, ďalej rešpektovať jednotlivé prípady i v ich vzájomných porovnaníach; všímať si zdanlivo nedôležité detaily určitých situácií (3, s. 39, 54, 105), rozsah použiteľnosti jazykových prostriedkov pri označovaní, nehľadať „lepšie“ vyjadrenie, pretože každé patrí do určitého jazykového systému, ktorý je kalkulom, splňajúcim určitý cieľ (2, s. 57, 100). Na druhej strane možno nájsť miesta, kde sa prejavuje ako nedôsledný nominalista. Nerozlišuje napr. konkrétnu časopriestorovú vetu a vetu ako takú, v abstrakcii, najmä v jej súvisi s kalkulom, systémom jazyka. Jazykové prostriedky takto chápané ukazujú na nejazykovú realitu, ktorá má charakter „príbuznosti predmetov, ale táto príbuznosť sa nemusí zakladať na spoločnej vlastnosti alebo časti. Môže spájať členy reťazovite tak, že jedného s druhým spája sprostredkujúci člen, dva susedné členy môžu mať spoločné rysy, črty, aspekty, môžu sa *podobat*, zatiaľ čo vzdialenejšie členy nemusia mať navzájom spoločné nič, a predsa patria k tej istej rodine“ (2, s. 75). Rodinnou príbuznosťou charakterizuje Wittgenstein rovnako jazyk i nejazykovú skutočnosť. Ak pripustíme ich určitú súvislosť, korešpondenciu, „spôsob sprevádzania“ (ktoré tiež možno v jeho diele v tomto období doložiť), je ňou práve rodinná príbuznosť, ktorá charakterizuje jazyk i skutočnosť ako ostro neohraničené, rozvíjajúce sa fenomény s plynulými prechodmi medzi jednotlivými oblasťami.

LITERATÚRA

1. WITTGENSTEIN, L.: *Philosophische Bemerkungen*. Basil Blackwell, Oxford 1964.
2. WITTGENSTEIN, L.: *Philosophische Gramatik*. Basil Blackwell, Oxford 1969.
3. WITTGENSTEIN, L.: *Das blaue Buch*. Suhrkamp 1969.
4. WITTGENSTEIN, L.: *Eine philosophische Betrachtung*. (Das braune Buch). Suhrkamp 1969.
5. WITTGENSTEIN, L.: *Filozofické skúmanie*. Bratislava 1979.
6. WAISMANN, F.: *Logik, Sprache, Philosophie*. Stuttgart 1976.

*

BIBLIOGRAFIA WITTGENSTEINOVÝCH DIEL, USPORIADANÁ PODĽA VZNIKU JEDNOTLIVÝCH DIEL A ROKOV ICH PRVÉHO VYDANIA

- 1913 *On Logic and How Not To Do It*. Recenzia knihy C. Coffey: *The Science of Logic*. In: *The Cambridge Review* 34/1913.
Aufzeichnungen über Logik. Ed. H. T. Costello. In: *Schriften I* Frankfurt Suhrkamp 1960.
- 1914 *Aufzeichnungen*, die G. E. Moore in Norwegen nach Diktat niedergeschrieben hat. In: *Schriften I* Frankfurt Suhrkamp 1960.
- 1914—1916 *Tagebücher-Notebooks 1914—1916*. Ed. G. H. von Wright a G. E. M. Anscombe, nem.-angl. vydanie. In: *Schriften I*, Frankfurt Suhrkamp 1961.

- Vermischte Bemerkungen. Culture and Value.* Ed. G. H. von Wright. Suhrkamp Frankfurt 1976.
- 1918 *Prototractatus. An Early Version of Tractatus Logico-philosophicus.* Ed. B. F. McGuinness, T. Nyberg a G. H. von Wright. Routledge and Kegan Paul London 1971.
- 1918 *Logisch-philosophische Abhandlung.* In: Annalen der Naturphilosophie ed. M. Ostwald 14/1921, úvod B. Russell. Preklady: anglický London 1922, 1933, 1961, čínsky Peking 1927—1928, taliansky Milano/Roma, Torino 1954, 1964, španielsky Madrid 1957, ruský Moskva 1958, nemecky Frankfurt 1960, srbsky Sarajevo 1960, francúzsky Paris 1961, švédsky Stockholm 1962, maďarský Budapešť 1963, dánsky København 1963, slovenský — výber Bratislava 1968, poľský Warszawa 1970.
- 1926 *Wörterbuch für Volksschulen.* Hölder—Pichler—Tempsky Wien 1926.
- 1929 *Some Remarks on Logical Form.* In: Proceedings of the Aristotelian Society. Suppl. Volume 9/1929.
- 1929, 1930 *Philosophische Bemerkungen — Philosophical Remarks.* Ed. R. Rhees nem.-angl. vydanie Basil Blackwell Oxford 1964.
- 1929 alebo
- 1930 *A Lecture on Ethics.* Prednáška pre Cambridge Society. In: The Philosophical Review 74/1965.
- 1929—1932 *Ludwig Wittgenstein und der Wiener Kreis.* (Záznamy zo stretnutí a rozhovorov v rokoch 1929—1932, ktoré stenograficky zaznamenal F. Waismann). Ed. B. F. McGuinness Basil Blackwell Oxford 1967.
- 1931—1934 *Philosophische Grammatik.* Ed. R. Rhees Basil Blackwell Oxford 1969; anglicky University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1974.
- 1930—1933 *G. E. Moore, Wittgenstein's Lectures in 1930—1933'.* In: Mind. vol. 63/1954 a vol. 64/1955.
- 1930—1932 *Wittgenstein's Lectures, Cambridge 1930—1932* (zápisy Johna Kinga a Desmonda Leeho). Ed. D. Lee Basil Blackwell Oxford 1980.
- 1932—1935 *Wittgenstein's Lectures, Cambridge 1932—1935* (zo zápisov Alice Ambrose a Margaret McDonald). Ed. A. Ambrose Basil Blackwell Oxford 1979.
- 1931 a neskôr *Beierkungen über Frazers 'The Golden Bough'.* Ed. R. Rhees Brynmill 1978.
- 1933—1934 *The Blue and Brown Books.* Ed. R. Rhees Basil Blackwell Oxford 1958.

- 1933—1934 *The Yellow Book* (zápisy A. Ambrose a M. Mastermana). In: O. K. Bouwsma: *The Blue Book*. *Journal of Philosophy* 55/1961.
- 1935—1936 *Wittgenstein's Notes for Lectures on (Private Experience) and Sense Data*. Ed. R. Rhees. In: *The Philosophical Review* 77/1968.
- 1938,
- 1942—1946 *Vorlesungen und Gespräche über Ästhetik, Psychologie und Religion — Lectures and Conversations on Aesthetics, Psychology and Religious Belief*. (Záznamy R. Rheesa, Y. Smythiesa a J. Taylora). Ed. C. Barrett Göttingen/Zürich 1968.
- Ursache und Wirkung intuitives Erfassens*. Ed. R. Rhees *Philosophia* 6, 1976, č. 3—4.
- 1937—1944 *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik — Remarks on the Foundations of Mathematics*. Ed. G. H. von Wright, R. Rhees, G. E. M. Anscombe nem.-angl. vydanie Basil Blackwell Oxford 1956.
- 1939 *Lectures on the Foundations of Mathematics* (Zápisý R. G. Bosanqueta, N. Malcolma, R. Rheesa, Y. Smythiesa). Ed. Cora Diamond Cornell University Press Ithaca 1974.
- 1945—1948 *Zettel*. Ed. G. H. von Wright a G. E. M. Anscombe Basil Blackwell Oxford 1967, 1981.
- 1947—1949 *Philosophische Untersuchungen*. Ed. G. E. M. Anscombe a R. Rhees, nem.-angl. vydanie Basil Blackwell Oxford 1953. Preklady: francúzsky Paris 1961, dánsky København 1967, slovenský Bratislava 1979.
- 1946—1947 *Remarks on the Philosophy of Psychology*. Ed. G. E. M. Anscombe a G. H. von Wright vol. I, G. H. von Wright a H. Nyman vol. II, Basil Blackwell Oxford 1969.
- 1949—1951 *Über Gewissheit — On Certainty*. Ed. G. E. M. Anscombe a G. H. von Wright nem.-angl. vydanie Basil Blackwell Oxford 1969. Nemecky: Suhrkamp Verlag 1970.
- Remarks on Colour — Bemerkungen über Farbe*. Ed. G. E. M. Anscombe nem.-angl. vydanie Basil Blackwell Oxford 1978.
- Last Writings on the Philosophy of Psychology*. Vol. I, Ed. G. H. von Wright a H. Nyman nem.-angl. vydanie Basil Blackwell Oxford 1982.
- Vermischte Bemerkungen*. (Výber z pozostalosti). Ed. G. H. von Wright a H. Nyman, Frankfurt Suhrkamp 1977.